MƏKTƏB VƏ PEDAQOJİ FİKİR TARİXİ
HISTORY OF SCHOOL AND PEDAGOGICAL THOUGHT
ИСТОРИЯ ШКОЛЫ И ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ МЫСЛИ

UOT 37.01(075.8)

Təranə Şəmistan qızı Paşayeva
Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə dissertantı
https://orcid.org/0000-0001-1201- 3740
E-mail: terane.pashayeva.82@gmail.com
https://doi.org/10.69682/arti.2026.93(3).180-183

SƏFƏRƏLİ BƏY VƏLİBƏYOVUN PEDAQOJİ İRSİNDƏ OXUYUB ANLAMA BACARIQLARININ İNKİŞAFI

Tarana Shamistan Pashayeva
doctoral student in the program of doctor of philosophy
at Institute of Education of the Republic of Azerbaijan

THE PEDAGOGICAL HERITAGE OF SAFARALI BAY VALIBAYOV DEVELOPMENT OF READING COMPREHENSION SKILLS

Тарана Шамистан гызы Пашаева
докторант по программе доктора философии
Института Образования Азербайджанской Республики

РАЗВИТИЕ НАВЫКОВ ПОНИМАНИЯ ПРОЧИТАННОГО В ПЕДАГОГИЧЕСКОМ НАСЛЕДИИ САФАРАЛИ БЕКА ВЕЛИБЕКОВА

Xülasə. Bu məqalə Azərbaycan təhsil sistemində oxuyub anlama bacarıqlarının inkişafı problemini tarixi və pedaqoji aspektdə araşdıraraq, bu sahədə görkəmli maarifçi-pedaqoq Səfərəli bəy Vəlibəyovun rolunu elmi şəkildə təhlil etməyə həsr olunmuşdur. Tədqiqatın əsas məqsədi oxu-anlama bacarıqlarının formalaşmasında milli pedaqoji ənənələrin, xüsusilə Səfərəli bəy Vəlibəyovun pedaqoji irsinin əhəmiyyətini müəyyənləşdirməkdir. Araşdırma zamanı həm istifadə olunan elmi mənbələr, həm də təqdim olunmuş materiallar əsasında müəyyən edilmişdir ki, oxu və anlama bacarıqları yalnız texniki savadın deyil, həm də şagirdin idrak, təfəkkür və şəxsiyyət inkişafının əsas səriştələrin biridir.
Açar sözlər: oxuyub anlama bacarığı, Azərbaycan təhsil sistemi, Səfərəli bəy Vəlibəyov, ana dili tədrisi, şagird mərkəzli təlim, pedaqoji irs, maarifçilik fəaliyyəti

Abstract. This article is devoted to the historical and pedagogical aspect of the problem of developing reading comprehension skills in the Azerbaijani education system, and to the scientific analysis of the role of the prominent educator and pedagogue Safaraly bay Valibayov in this field. The main purpose of the study is to determine the importance of national pedagogical traditions, especially the pedagogical heritage of Safaraly bay Valibayov, in the formation of reading comprehension skills. During the study, it was determined, based on both the scientific sources used and the materials presented, that reading comprehension skills are one of the main components of not only technical literacy, but also the student's cognitive, thinking and personality development.
Keywords: reading comprehension, Azerbaijani education system, Safaraly bay Valibayov, mother tongue teaching, student-centered learning, pedagogical heritage, educational activity

Аннотация. Данная статья посвящена историко-педагогическому аспекту проблемы развития навыков понимания прочитанного в азербайджанской системе образования, а также научному анализу роли выдающегося педагога и деятеля педагогики Сафарали-бека Велибекова в этой области. Глав-

ная цель исследования – определить значимость национальных педагогических традиций, особенно педагогического наследия Сафарали-бека Велибекова, в формировании навыков понимания прочитанного. В ходе исследования, на основе как использованных научных источников, так и представленных материалов, было установлено, что навыки понимания прочитанного являются одним из главных компонентов не только технической грамотности, но и познавательного, мыслительного и личностного развития учащегося.

Ключевые слова: *понимание прочитанного, азербайджанская система образования, Сафарали-бек Велибеков, преподавание на родном языке, ориентированное на ученика обучение, педагогическое наследие, образовательная деятельность*

Müasir təhsil sistemində oxuyub anlama bacarıqları şagirdlərin intellektual inkişafının əsas göstəricilərindən biri kimi qəbul edilir. Bu bacarıqlar yalnız mətnin səthi qavranılması ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda informasiyanın təhlili, müqayisəsi, ümumiləşdirilməsi və tətbiqi kimi mürəkkəb idrak proseslərini də əhatə edir. Xüsusilə XXI əsrdə informasiya axınının sürətlə artdığı bir şəraitdə oxuyub anlama bacarıqları şagirdlərin uğurlu akademik fəaliyyəti və sosial adaptasiyası üçün zəruri səriştələrindən biri hesab olunur. Azərbaycan təhsil sistemində də bu bacarıqların inkişafı prioritet istiqamətlərdən biri kimi müəyyən edilmişdir və kurikulum islahatları çərçivəsində xüsusi diqqət mərkəzində saxlanılır.

Oxu və anlama bacarıqlarının inkişafı problemi yalnız müasir dövrə aid deyil, bu məsələ Azərbaycan pedaqoji fikir tarixində də mühüm yer tutmuşdur. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində baş verən maarifçilik hərəkatı dövründə milli təhsilin formalaşması ilə yanaşı, şagirdlərin ana dilində oxu və düşünmə bacarıqlarının inkişafı əsas məqsədlərdən biri olmuşdur. Bu dövrdə fəaliyyət göstərən maarifçi-pedaqoqlar tədris prosesində yeni metodların tətbiqinə çalışaraq ənənəvi təlim üsullarını təkmilləşdirmişlər. Onların sırasında Səfərəli bəy Vəlibəyov xüsusi yer tutur. Onun pedaqoji fəaliyyəti və metodik yanaşmaları Azərbaycan təhsil tarixində dönüş nöqtəsi hesab edilə bilər [3, s.67].

Səfərəli bəy Vəlibəyov tədris prosesində şagirdlərin passiv dinləyici deyil, aktiv iştirakçı olmasını vacib hesab edirdi. Bu yanaşma oxuyub anlama bacarıqlarının inkişafı üçün fundamental əhəmiyyət daşıyır, çünki şagird yalnız mətnlə aktiv qarşılıqlı əlaqədə olduqda onun məzmununu dərk edə bilir. Səfərəli bəy dərslərində sual-cavab, müzakirə və praktik tapşırıqlardan istifadə edərək şagirdlərin mətn üzərində düşünmə və təhliletmə bacarıqlarını inkişaf etdirməyə çalışırdı.

Onun pedaqoji fəaliyyətində ana dilində tədris prinsipi xüsusi yer tutur. Vəlibəyov hesab edirdi ki, şagirdlər yalnız ana dilində oxuyub yazdıqda mətnləri daha dərindən anlaya və mənimsəyə bilirlər. Bu baxımdan onun hazırladığı dərsliklər, xüsusilə "Vətən dili" kitabı, oxu materiallarının məzmun və struktur baxımından sistemli təqdimatı ilə seçilir. Bu dərsliklərdə yalnız dil qaydaları deyil, həm də milli-mədəni məzmunlu mətnlər təqdim olunurdu ki, bu da şagirdlərin həm oxu bacarıqlarını, həm də dünyagörüşünü inkişaf etdirirdi.

Oxuyub anlama bacarığı üç əsas komponentdən ibarətdir: dekodlaşdırma (mətni texniki oxuma), interpretasiya (mətnin məzmununu dərk etmə) və refleksiya (mətnə münasibət bildirmə və onu yeni biliklərlə əlaqələndirmə). Azərbaycan məktəblərində uzun müddət bu komponentlərdən yalnız birincisinə üstünlük verilməsi şagirdlərin funksional savadlılığının zəif inkişafına səbəb olmuşdur. Halbuki, müasir pedaqoji yanaşmalar göstərir ki, oxu yalnız səsli və ya səssiz mətn qavrayışı deyil, həm də düşünmə fəaliyyətidir. Səfərəli bəy Vəlibəyovun pedaqoji fəaliyyətində isə bu komponentlərin hamısının ilkin formalarının mövcud olduğu müşahidə edilir.

Onun tədris metodikasında oxu prosesi passiv qəbul deyil, aktiv idrak fəaliyyəti kimi təşkil olunurdu. Vəlibəyov şagirdlərin mətni sadəcə oxumasını deyil, onun üzərində düşünməsini, suallar verməsini və nəticələr çıxarmasını təşviq edirdi. Bu yanaşma müasir konstruktivist təlim nəzəriyyəsi ilə səsləşir. Konstruktivizmə görə, bilik hazır şəkildə ötürülmür, şagird tərəfindən aktiv şəkildə qurulur.

Oxuyub anlama bacarıqlarının inkişafında mətnin məzmunu və strukturu da mühüm rol oynayır. Əgər mətn şagirdin yaş xüsusiyyətlərinə, maraqlarına və həyat təcrübəsinə uyğun deyilsə, onun dərk edilməsi çətinləşir. Vəlibəyov bu məsələni nəzərə alaraq dərsliklərində real həyatla

bağlı, milli-mədəni dəyərləri əks etdirən mətnlərdən istifadə etmişdir. Bu yanaşma yalnız didaktik deyil, həm də motivasiyaedici xarakter daşıyır. Şagird tanış və mənalı mətnlə qarşılaşdıqda onu daha asan anlayır və oxuya marağı artır. Bu, müasir pedaqogikada "məna yönümlü oxu" prinsipi kimi tanınır.

Digər mühüm məsələ isə oxu strategiyalarının formalaşdırılmasıdır. Müasir təhsil sistemində oxuyub anlama bacarıqları müxtəlif strategiyalar vasitəsilə inkişaf etdirilir: proqnozlaşdırma, əsas ideyanı müəyyən etmə, suallar qurma, ümumiləşdirmə və s. Səfərəli bəy Vəlibəyovun dərs metodikasında bu strategiyaların intuitiv şəkildə tətbiq edildiyi müşahidə olunur. O, şagirdlərə mətni oxumazdan əvvəl mövzu haqqında düşünməyi, oxu zamanı əsas məqamları ayırmağı və oxudan sonra nəticə çıxarmağı öyrədirdi. Bu yanaşma şagirdlərdə metakoqnitiv bacarıqların – yəni öz düşünmə prosesini idarə etmə qabiliyyətinin inkişafına xidmət edir.

Oxuyub anlama bacarıqlarının inkişafı yalnız fərdi deyil, həm də sosial prosesdir. Şagirdlər müzakirə və əməkdaşlıq mühitində daha səmərəli öyrənirlər. Vəlibəyovun dərs prosesində tətbiq etdiyi kollektiv müzakirələr və qarşılıqlı öyrənmə elementləri bu baxımdan xüsusi diqqətəlayiqdir. Bu metodlar şagirdlər arasında fikir mübadiləsini gücləndirir, müxtəlif baxış bucaqlarının formalaşmasına şərait yaradır və nəticədə mətnin daha dərindən anlaşılmasına gətirib çıxarır [2, s. 202].

Azərbaycan təhsil sistemində müasir kurikulum islahatları çərçivəsində oxuyub anlama bacarıqlarının inkişafına xüsusi diqqət yetirilsə də, praktiki tətbiqdə müəyyən problemlər mövcuddur. Bu problemlər əsasən müəllimlərin metodik hazırlığının yetərli olmaması, dərsliklərin məzmununda balansın qorunmaması və qiymətləndirmə mexanizmlərinin daha çox reproduktiv biliklərə

Oxuyub anlama bacarıqlarının inkişafı kontekstual öyrənmə mühiti ilə sıx bağlıdır və şagirdin sosial təcrübəsi bu prosesə birbaşa təsir göstərir. Bu baxımdan tədris prosesində real həyat situasiyalarına əsaslanan mətnlərdən istifadə şagirdin mətnlə emosional və intellektual əlaqəsini gücləndirir. Oxu prosesinin yalnız fərdi deyil, həm də kollektiv fəaliyyət kimi təşkili şagirdlərdə kommunikativ bacarıqların inkişafına müsbət təsir göstərir. Bu yanaşma mətnin müxtəlif interpretasiyalarını ortaya çıxararaq daha dərin anlama səviyyəsinə şərait yaradır.

Eyni zamanda, oxuyub anlama bacarıqlarının inkişafı üçün diferensial təlim yanaşmasının tətbiqi zəruridir, çünki hər bir şagirdin idrak səviyyəsi və öyrənmə tempi fərqlidir. Bu kontekstdə fərdi tapşırıqlar və adaptiv mətn seçimi şagirdlərin potensialını maksimum səviyyədə reallaşdırmağa imkan verir. Səfərəli bəy Vəlibəyovun pedaqoji fəaliyyətində fərdi yanaşma prinsipinin tətbiqi bu gün də aktuallığını qoruyur və müasir inklüziv təhsil prinsipləri ilə uzlaşır.

Oxu prosesində vizual və auditiv elementlərin inteqrasiyası da anlama səviyyəsinin yüksəldilməsində mühüm rol oynayır. Multimodal yanaşma şagirdlərin müxtəlif qavrama kanallarını aktivləşdirərək məlumatın daha səmərəli mənimsənilməsini təmin edir. Bu baxımdan müasir texnologiyaların tədris prosesinə inteqrasiyası oxuyub anlama bacarıqlarının inkişafına yeni imkanlar açır. Lakin texnologiyanın tətbiqi məqsədyönlü və pedaqoji əsaslandırılmış şəkildə həyata keçirilməlidir.

Digər tərəfdən, oxu materiallarının seçimi zamanı tənqidi düşünmə potensialı yaradan mətnlərə üstünlük verilməsi vacibdir. Belə mətnlər şagirdləri yalnız məlumatı qəbul etməyə deyil, həm də onu sorğulamağa və alternativ baxışlar formalaşdırmağa təşviq edir. Bu isə oxuyub anlama bacarıqlarının daha yüksək səviyyədə inkişafına səbəb olur. Mətnlə işləmə zamanı reflektiv fəaliyyətin təşkili şagirdin öz düşünmə prosesini dərk etməsinə və onu tənzimləməsinə şərait yaradır.

Oxuyub anlama bacarıqlarının qiymətləndirilməsi də yenidən nəzərdən keçirilməlidir, çünki ənənəvi qiymətləndirmə üsulları bu bacarıqları tam əks etdirmir. Formativ qiymətləndirmə üsullarının tətbiqi şagirdin inkişaf dinamikasını izləməyə və ona fərdi dəstək göstərməyə imkan verir. Bu yanaşma şagirdin yalnız nəticəsini deyil, öyrənmə prosesini də qiymətləndirməyə şərait yaradır.

Nəhayət, oxuyub anlama bacarıqlarının inkişafı uzunmüddətli və davamlı prosesdir və bu proses yalnız məktəblə məhdudlaşmamalıdır. Ailə və sosial mühit də bu bacarıqların formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Oxuyub anlama bacarıqları yalnız mətnin semantik məzmununun qavranılması ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda şagirdin daxili psixo-

loji aləminin dərk edilməsi ilə də sıx bağlıdır. Bu baxımdan anlama bacarığı perseptual xarakter daşıyaraq şagirdin emosional vəziyyətini, düşüncə tərzini və fərdi xüsusiyyətlərini düzgün qiymətləndirmə qabiliyyətini əhatə edir. Belə yanaşma göstərir ki, anlama prosesi həm koqnitiv, həm də psixoloji müşahidəçilik bacarığı kimi çıxış edir və müəllimin şagird şəxsiyyətinin daxili dünyasına nüfuz etməsini tələb edir. Bu proses zamanı müəllim yalnız mətnin necə qavranıldığını deyil, həm də şagirdin həmin mətnə münasibətini, onun düşüncə ziddiyyətlərini və emosional reaksiyalarını analiz etməlidir [1, s. 30].

Oxuyub anlama bacarıqlarının inkişafı milli-mədəni kontekstdə də aktuallıq daşıyır. Ana dilində oxu və anlama bacarıqlarının zəifləməsi milli kimliyin və mədəni dəyərlərin ötürülməsinə mənfi təsir göstərə bilər.

Səfərəli bəy Vəlibəyovun pedaqoji fəaliyyətində ana dilinə və milli-mədəni məzmunlu tədris materiallarına verdiyi önəm bu baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Onun yanaşması göstərir ki, oxu yalnız bilik əldə etmə vasitəsi deyil, həm də milli şüurun formalaşmasının mühüm alətidir. Bu baxımdan oxuyub anlama bacarıqlarının inkişafı problemi həm nəzəri, həm də praktik baxımdan son dərəcə aktualdır. Bu problemin həlli üçün müasir pedaqoji yanaşmalarla yanaşı, milli pedaqoji irsin də sistemli şəkildə öyrənilməsi və tətbiqi vacibdir. Səfərəli bəy Vəlibəyovun pedaqoji irsi bu baxımdan yalnız tarixi deyil, həm də müasir təhsil üçün aktual və perspektivli elmi mənbə kimi çıxış edir.

Problemin aktuallığı. Müasir dövrdə oxuyub anlama bacarıqlarının inkişafı yalnız pedaqoji deyil, həm də sosial-iqtisadi və mədəni inkişaf baxımından strateji əhəmiyyət kəsb edən problemlərdən biridir.

Problemin elmi yeniliyi. Təqdim olunan tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, oxuyub anlama bacarıqları problemi Azərbaycan pedaqoji fikir tarixi kontekstində sistemli şəkildə araşdırılaraq, bu sahə Səfərəli bəy Vəlibəyovun pedaqoji irsi ilə əlaqələndirilmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti onun nəticələrinin Azərbaycan təhsil sistemində birbaşa tətbiq imkanları ilə müəyyən olunur.

Ədəbiyyat

1. Əhmədov H.H. Pedaqogika: Dərslik. / H.H. Əhmədov, N.E. Zeynalova. –Bakı: Elm və təhsil, –2019, –352 s.
2. Əhmədov, H. M. Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixi: dərslik / H. M. Əhmədov; elmi red. F. A. Rüstəmov; Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. –Bakı: ADPU nəşriyyatı, –2014. – 432 s.
3. Muradova Z. Şuşadan Qoriyə gedən yol. –Bakı: Orxan NPM, –2022. – 176 s.
4. Paşayeva T. Ş. Səfərəli bəy Vəlibəyovun pedaqoji fəaliyyəti və müəllimlik irsi. Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun Elmi əsərləri, –2025. №5, –s. 211-214
5. Sahib qızı Gülmirə. Səfərəli bəy Vəlibəyovun pedaqoji və maarifçilik ideyalarının müasir Azərbaycan təhsilində əksi // Qədim Diyar, Beynəlxalq elmi jurnal. –2025. № 7. –s. 50-53

Redaksiyaya daxil olub: 20.04.2026